

PSYCHOLOGICAL EXPERT OPINIONS ON STATEMENTS AND THE RIGHTS OF SUSPECTS AND DEFENDANTS

Teresa JAŚKIEWICZ-OBYDZIŃSKA, Ewa WACH

Institute of Forensic Research, Krakow, Poland

Abstract

Statements of suspects and defendants given during preparatory proceedings or during a trial are of great importance both for appropriate conducting of a case, and for the final verdict. In the case of a partial or complete change of statements or obstinate maintaining of statements that are inconsistent with other pieces of evidence collected during the case, judges increasingly frequently request expert opinions by psychologists in order to determine the factors and psychological mechanisms that are the basis for such statements. However, the expert may also be faced with the dilemma of whether an expert opinion issued in this area violates the defendant's right to defend him/herself, or other rights, guaranteed by the law. The aim of this article is to present basic issues and problems connected with the drawing up of a psychological expert report concerning suspects' and defendants' statements in the context of their rights under the law.

Key words

Assessment of statements; Motivation for giving statements; Ethical problems of psychological examinations; Examination of suspects and defendants; Psychological expert opinion.

Received 4 September 2006; accepted 11 October 2006

1. Introduction

Explanations (statements) by suspects and defendants given during preparatory proceedings and during a trial are of great importance both for appropriate conducting of a case, and for its conclusion (verdict). As theorists of criminal law emphasise, this stems, among other things, from the special nature of such statements. On the one hand, they are a means of defence, so they contain arguments undermining the prosecution thesis, and on the other hand – they are evidences [8, 13, 16]. Admittedly, such explanations do not have a special legal status under binding regulations, but in practice it is considered that the defendant is the person who knows best whether s/he committed a crime and it is thanks to her/his statements that all important aspects of a case may most quickly be estab-

lished. Most often, from the very beginning of proceedings one aims to obtain a confession from a suspect or a defendant. Although without any further evidence, the confession itself may not be a basis for conviction, when other evidence does not cast doubt on it, then this may lead to a radical shortening of the proceedings [5, 16]. In preliminary proceedings, in the face of incomplete evidence, explanations of suspects may influence the course of an investigation (in the correct direction), and, as a consequence, lead to an indictment. They also constitute an important source of information on the psychological state of a suspect, both at the moment of committing a crime and during the proceedings. Hence they constitute an important indication on the basis of which inferences can be drawn about the accountability of the suspect and on his/her ability to participate in a trial [7].

In judicial proceedings, statements may be of crucial importance for the final decision in a case. That is why courts are usually very interested in establishing effective collaboration with a suspect or a defendant, facilitating obtaining of honest, exhaustive statements and, in especially difficult cases, courts expect forensic psychologists to advise them on how question effectively. Also, in situations of unexpected change of statements or persistent maintaining of statements that are inconsistent with other, collected pieces of evidence, prosecutors and judges increasingly often seek the expert opinion of psychologists in order to determine factors and psychological mechanisms that form the basis of such statements. Both the psychologist who gives advice on how to question a specific person, and the expert who gives an opinion on statements may be faced with the dilemma as to whether in certain situations this violates the defendant's right to defend him/herself, or to other rights guaranteed by the law. Moreover, the question arises as to whether her/his actions are consistent with the psychologist's code of ethics. In order to answer these questions, some basic issues and situations must be considered. Firstly, specific (real-life) situations of seeking the help of psychologists in obtaining and assessing statements must be analysed. The next issue is the aim of the expert opinion, its subject matter and range, as well as the conditions and area of psychological examination, which enable the examiner (expert) to answer the questions posed by the organs requesting the expert opinion.

2. Basic situations in which courts request psychological assistance in obtaining and assessing statements

2.1. Role of the psychologist in obtaining statements

One of the main aims of questioning a suspect or a defendant is to gain as much information as possible on the committed crime. To accomplish this aim, various techniques and strategies are used, described above all in criminalistic literature. With the development of forensic psychology, and, especially, the "evolution" of the sub-branch of investigative psychology, the participation of psychologists in solving problems connected with the effectiveness of interviewing or revealing false statements of both witnesses and suspects or defendants has increased significantly [2, 9, 10, 15].

In psychological literature devoted to tactics and techniques of questioning of suspects used by the police, it is said that most of them assume that a suspect is guilty and will not be inclined to collaborate, so the duty of the interrogator is to induce her/him to testify and to plead guilty. Only in a very few cases is it assumed that the suspect is not guilty, and the purpose of the interrogation is only to enable him/her to speak his/her mind through creation of appropriate conditions for this [1, 15]. It is considered that the effectiveness of techniques used to induce questioned persons to speak (e.g. the controversial technique of "nine steps" by Inbau et al. [15]) may be explained by psycho-social theories on changes of attitudes and in this particular case – attitudes towards pleading guilty. In other words, these techniques concentrate on emphasising the positive results of pleading guilty and the negative ones when the interrogated person does not plead guilty. Among objections raised concerning these techniques, the following should be emphasised: use of prohibited, unethical methods such as intimidation, pressure, subterfuge, disinformation; the risk of false self-accusation by more vulnerable persons is also noted. The second group of techniques described in the literature as enabling suspects to express themselves focuses on creating appropriate conditions for this. As Baldwin, the author of one of these techniques states (quoted in [15]), emphasis is above all placed on preparation of this activity, planning, building a good relationship with the questioned person, and also using the social skills of the interviewer. It is worth pointing out that similar principles form the basis of so-called cognitive interviewing which was developed in the nineteen eighties and contributed very significantly to the development of psychology of testimonies [6]. It should be emphasised that these techniques are designed for use only with persons who are ready to cooperate. When taking into account that the theoretical basis of these techniques (especially cognitive interviewing) is mainly grounded on skilful direction of the search through the memory of the interviewed person and on creating conditions facilitating expression, it is hard to state that they violate a person's right to freedom of expression, as is understood in Article 171 of the Code of Penal Proceedings (C.P.P.).

What then is the role a psychologist can and should play when s/he is summoned by the court to be an expert and participate in interviewing of a suspect or a defendant? Courts sometimes expect the expert to give some practical advice on how to interview a specific person possessing certain psychological traits, in order to obtain expected information: in other words, how to induce that person to give statements or full in-

formation on his/her participation in an event. The answer to such a question, concerning the possibility of guided participation of an expert, who must later prepare an expert opinion concerning the given statements, is unambiguously negative. Use of psychological knowledge to obtain the mentioned results of questioning would, in this case, be both a flagrant violation of a defendant's or suspect's rights, described in Article 175 § 1 C.P.P. (Article 300 C.P.P. concerning suspects), and a violation of the obligation of an expert not to play a double role – as an independent expert and an involved adviser. Although one of the basic tasks of investigative psychology is the use of psychological knowledge to develop effective investigative strategies, one should clearly separate the possible advisory function of the psychologist (e.g. police psychologist) from the tasks of the expert. However, this does not mean that the expert participating in interviewing has no other tasks to accomplish. In the light of regulations being in force, and especially Article 202 § 1, 2, and 4 C.P.P., the first that comes to mind is direct observation of the behaviour and statements of the person interviewed in the course of that activity. This may provide the expert with valuable information that will enable him/her to give his/her opinion as to whether the interviewed person is capable of correctly understanding the meaning and consequences of his/her participation in the trial and to give sensible statements. In other words – whether that person may consciously participate in these proceedings. For regulations allow the psychologist to participate in drawing up of an expert's opinion on assessment of the psychological state of a suspect or a defendant in the course of judicial proceedings. One should emphasise here that, as is said in the judicature, not every mental disease prevents participation of a person in proceedings, so experts are also expected to give an unambiguous expert opinion as to whether a particular person may in defined conditions consciously participate in a trial (jurisdiction of the Supreme Court, cited from [8], p. 419). In fact, this means that besides the diagnosis of a disease, which undoubtedly lies within the competencies of psychiatrists, the final decision depends, in practice, on assessment of cognitive abilities, emotional and social functioning, including temporary (situational) states of mental decompensation of that person, and these are undoubtedly the responsibility of psychologists. The activity of the expert psychologist during interviewing of suspects and defendants should thus focus mainly on verification of these abilities, and, moreover, on possible use of techniques facilitating unconstrained and detailed statements on an event. At the same time, the personal participation of a psy-

chologist in an interview also creates the opportunity of directly observing techniques used by the investigator and the behaviour of the interviewed person, for instance emotional reactions. These pieces of information may be very useful in elaboration of an expert opinion on psychological determinants of giving statements. It should also be emphasised that in a situation where a psychologist who is present at an interview begins to doubt that a suspect was mentally sound when committing a crime or during participation in a trial, then the psychologist should immediately inform the court of that, with the aim of enabling the suspect to exercise his/her rights.

2.2. The role of the psychologist in determination of factors that are important for assessment of statements

In a situation where a suspect's or defendant's ability to participate in proceedings is undoubted, and they have been properly instructed and are aware of their rights, and they decide to give statements, then in the case of any difficulties, it is justified to ask for a psychological opinion to determine factors which may influence the content of statements and to interpret them psychologically.

Statements which most often raise doubts in court and are difficult to assess may be divided into two basic categories. The first consists of unstable statements, and there are at least two basic variants:

1. Changes concern the whole of statements and a suspect or defendant presents two or more fundamentally different versions of an event. If at least one of these versions embraces significant participation of the suspect in the event that is the subject of the case, then a dramatic change in subsequent statements is usually interpreted as being due to the fact that earlier statements were given under pressure. If, in such cases, the court asks for a psychological opinion, then the expert is most often asked if there are features present in these explanations (statements) which may be indicative of such pressure, or possibly if any other factors might have influenced the change of statements. It is difficult to conclude that the possible answer of an expert to such a question in any way violates the rights of a defendant.
2. Changes concern important parts of statements, and are difficult to explain logically. These kinds of changes may raise doubts as to the mental state of the interviewed person, and especially his/her level of cognitive development, or may stem from purely personal motivation, or from (ir)regularity

of perception and memory processes. A psychological expert report should aim to determine the basis of the changes made. In this case, it is also difficult to detect violation of the defendant's rights, regardless of whether the expert says that these changes are connected with a lower level of cognitive development, (ir)regularities of perception processes and memory or if s/he points out rational motives, resulting from the specific life situation of the suspect or defendant.

In the second category one can find stable statements, characterised by fundamental inconsistency with the collected pieces of evidence. They occur in two basic forms:

- in spite of collected evidence, a suspect or defendant presents a version of events which does not include his/her participation in commission of that crime;
- a suspect or a defendant accuses him/herself, although in the light of collected pieces of evidence, his/her commission of that crime is doubtful or impossible.

The psychological conditioning of each of those forms of statements is obviously different. Most often denying being a perpetrator results from the defensive attitude of the suspect or defendant, although other, more psychologically complex reasons are also possible (e.g. disturbances of memory processes connected with the presence of defensive mechanisms in the personality, such as denial or rationalisation). Legally binding regulations, especially the right to defend oneself, guarantee a lack of legal consequences when one gives false statements. This stems from Article 233 § 1 C.P.P., where only a crime of false testimony is mentioned (compare also [3, 16]). Hence, an ascertainment in a psychological expert report that a statement that is inconsistent with other evidence results from a defensive attitude or from other characteristics of mental processes of a defendant only constitutes a premise, which is then used by the court in its final assessment. It is thus difficult to regard an expert opinion as a violation of the rights of the defendant.

The problem of false self-accusations is more complicated both from the point of view of psychological conditions, and legal implications. This problem is then – besides assessment of competency to participate in a trial – a subject of special interest of forensic psychology worldwide. In forensic psychology publications covering this topic, three psychologically different types of false self-accusations are listed: voluntary, forced submissive, and forced internalised pleading guilty (compare [9, 15] and literature cited there). At the basis of each of them lie different, psy-

chologically varied motives. As transpires from the literature, the most common reasons for voluntary, false guilty pleas are: a pathological need for fame and raising one's self-esteem, striving to assuage the feeling of guilt in depressed persons, inability to differentiate facts from fantasies, mental disease (most often schizophrenia), desire to protect the real offender, lack of faith in possibility of proving one's innocence, desire to obtain a more lenient sentence, and the desire to conceal other facts. Forced false guilty pleas are results of pressure used during questioning and most often result from the desire to avoid further stressful experiences connected with that. Forced internalised false guilty pleas are present in situations where during interviewing of a given person with some specific psychological traits that person starts to believe that s/he committed the crime s/he is being accused for, although in fact s/he does not remember committing that crime [9, 15].

The forensic expert's task in such situations is to determine the possible influence of external and personality factors on the content of given statements. In other words, the expert should thus determine the motives for the false self-accusations. It should be stated that, irrespective of the defendant's character, such an expert report not only does not violate the rights of the defendant, but it may even considerably contribute to a beneficial decision by the court.

3. Subject and scope of the expert report

In the legal literature concerning the issue of evidence from expert opinions one may find two ways of defining the subject matter of the expert report. One of them views the subject matter of the expert report rather narrowly, and defines it as "the object itself that is subjected to examinations by an expert within the framework of an expert report, on the basis of which it is possible to ascertain circumstances requiring special knowledge". The second, broad approach to the subject matter of an expert report defines it as "an issue relating to circumstances of special importance for settlement of a case, requiring special knowledge in order to explain them". The scope of the expert report is usually understood as "definition of the limits (borders) of the field of study, delineated by the court for the expert within the framework of the subject of the expert report" or "definition of the field of study" [14, p. 64].

As transpires from the above considerations, in all cases mentioned above, the subject of the psychological expert report is statements given by suspects and defendants, and its scope consists in determination of

motivational processes forming the basis of these statements. Thus both external, situational factors, including actions performed by certain persons (e.g. type of pressure exerted, interpersonal relations, or a certain life situation of a suspect or a defendant) and internal, individualistic (e.g. dominant psychological needs, resistance to stress, methods of coping in difficult situations, level of internalisation of social standards, hierarchy of values etc.) are taken into account. If an expert has enough material at his/her disposal, then s/he can pronounce on psychological determinants, and more precisely on the specific motives for giving specific statements (e.g. external pressure, defensive attitude, fear of accomplices, protecting someone close, need for importance and publicity, etc.).

Can such a subject matter and scope of an expert opinion violate the basic rights of suspects and defendants? The answer is definitely negative. However, the expert should be aware both of the basic rights of the defendant, regulated by laws being in force, and his/her own competencies in this field. Especially important here is the principle of the defendant's right to defend him/herself. Of key significance is Article 74 § 1 C.P.P., according to which a defendant has no obligation to prove his innocence, nor to provide disadvantageous evidence, and also Article 175 § 1 C.P.P., in the light of which the defendant may either testify or refuse to testify or answer particular questions. On the other hand, it clearly transpires from regulations defining rights and obligations of an expert and from the judiciary that in expert opinions "there should not be present formulations concerning guilt of a defendant nor legal assessment of his/her deed, because the court is the only body authorised to do this" [5]. An expert opinion presenting psychological determinants of the content of the explanations (statements) given is only evidence, which, similarly to other pieces of evidence, undergoes assessment by the court and possibly allows assessment of all of them in a more well-grounded way, based on specialised knowledge.

4. Admissible scope of an expert report in a situation of refusal to participate actively in a psychological examination by a suspect or a defendant

From the above deliberations it transpires that a psychological expert report concerning statements may answer questions formulated as follows: what influence on the content of explanations (statements) given by a suspect or a defendant could his/her psychological traits and/or circumstances in which they

were given, as ascertained in psychological examinations, have had? or: what kind of motives formed the basis of self-accusation by the suspect/defendant (or possibly change of testimony)? or: what psychological mechanisms might influence a change in content of statements given by the suspect/defendant?

To prepare an expert report in the area described above an expert has to execute certain actions, which allow him to obtain information constituting the basis for answers to questions posed by the court. They include:

- becoming acquainted with the case files (to obtain information on the nature of the deed, circumstances in which it was revealed, results of criminalistic expert reports, and becoming acquainted with documents on the health and life history of the examined person);
- psychological examination (mainly to determine the level of intellectual, social, and emotional development, and also personality characteristics, psychological needs, their hierarchy and level of satisfaction);
- possible participation in interview (to observe tactics used by the interviewer, and verbal and non-verbal reactions of the interviewed);
- analysis of explanations given in the course of proceedings.

Admittedly, binding regulations impose on suspects and defendants a duty to undergo a psychological examination (Article 74 § 2 point 2), but they may still make use of rights they are entitled to and completely refuse active participation in these examinations, or else refuse to answer certain questions or carry out certain tests. Complete refusal makes it impossible to conduct both the psychological interview, and also use other methods enabling diagnosis of personality, indispensable to diagnosis of motivational processes. An expert, however, has at his disposal evidence material collected in the case, including information on life situation, social functioning, and also behaviour of suspect or defendant in certain situations. It may happen that among these materials, testimonies will also be present, which s/he submitted as a witness, and whose content is completely different from the content of his/her explanations. Regulations unambiguously prohibit the use in penal proceedings of explanations (statements) given earlier by a suspect or a defendant playing the role of a witness (Article 391 § 2 C.P.P.; compare also [11]). Nonetheless, in the case of a psychological expert opinion focused on personality diagnosis, which assumes analysis of all available material concerning dynamics of behaviour of the diagnosed person, it is difficult to omit (over-

look) this information – if only in the form of an observation of a change of statements of the examined person relating to a certain event. If the expert judges the material available in case files as sufficient to make inferences about personal characteristics of a certain person and their influence on the content of given statements, then s/he can draw up the commissioned expert opinion and comment on the possible motives for submitting statements of certain content. This standpoint seems especially justified in the light of arguments put forward by theorists of penal law, that the right guaranteed to a defendant in Article 175 § 1 of the Penal Code is a personal privilege, which means it cannot protect other subjects from legal responsibility, and certainly cannot be harmful to other persons (cited in [3]). So, if a suspect or defendant, aware of his/her rights, decides to refuse active participation in a psychological examination, then s/he must take into account that an expert may use materials available in the case files to prepare a diagnosis (especially if results of earlier psychological or psychiatric examinations are present therein). Then it is the responsibility of the expert to inform such a person (who refuses to agree to actively participate in examinations) about this possibility. In the case of a slender amount of information and a lack of sufficient basis for drawing conclusions about psychological mechanisms which may influence the content of given explanations (statements), an expert should refuse to prepare an expert report, and give reasons for his/her decision. A psychological expert report concerning statements may considerably help the court in assessment of these statements and, as a consequence, contribute to a correct decision (verdict), but, on condition that it will fulfil formal legal requirements.

References

1. Bull R., Research on the police interviewing of suspects [wykład wygłoszony na zebraniu naukowym w Instytucie Ekspertyz Sądowych w październiku 2005 r.].
2. Canter D., Alison L., Interviewing and deception [in:] Interviewing and deception, Canter D., Alison L. [eds.], Ashgate, Dartmouth 1998.
3. Chankowska J., O prawie oskarżonego do milczenia słów kilka, *Palestra* 2005, 5 6, 125–135.
4. Chankowska J., Prawo oskarżonego do milczenia, *Prokuratura i Prawo* 2003, 3, 129–140.
5. Doda Z., Gaberle A., Dowody w procesie karnym, Dom Wydawniczy ABC, Warszawa 1995.

6. Fisher R. P., Geiselman R. E., Memory-enhancing techniques for investigative interviewing, Charles Thomas Publisher, Springfield 1992.
7. Gierowski J. K., Rola biegłego psychologa w opiniowaniu o poczytalności – problemy diagnostyczne i kompetencyjne, [w:] Postępowanie karne i cywilne wobec osób zaburzonych psychicznie. Wybrane zagadnienia z psychiatrii, psychologii i seksuologii sądowej, Gierowski J. K., Szymusik A. [red.], Collegium Medicum UJ, Kraków 1996.
8. Grzegorzczak T., Kodeks postępowania karnego. Komentarz, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 1998.
9. Gudjonsson G., The psychology of interrogations, confessions and testimony, John Wiley & Sons, Chichester 1992.
10. Gudjonsson G., Haward L. R. C., Forensic psychology. A guide to practice, Routledge, London, New York 1998.
11. Kmiecik R., Dopuszczalność dowodu odciążającego z protokołu zeznań oskarżonego przesłuchanego w charakterze świadka, *Państwo i Prawo* 1995, 10–11, 130–134.
12. Kodeks etyczno-zawodowy psychologa, PTP, Warszawa 1992.
13. Marek A., Waltoś S., Podstawy prawa i procesu karnego, Wydawnictwa Prawnicze PWN, Warszawa 1999.
14. Tomaszewski T., Dowód z opinii biegłego w procesie karnym, Wydawnictwo Instytutu Ekspertyz Sądowych, Kraków 2000.
15. Vrij A., Przeprowadzanie wywiadów z podejrzanymi, [w:] Prawo i psychologia, Memon A., Vrij A., Bull R. [red.], Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2003.
16. Waltoś S., Proces karny. Zarys systemu, Wydawnictwa Prawnicze PWN, Warszawa 1998.

Corresponding author

Teresa Jaśkiewicz-Obydzińska
Instytut Ekspertyz Sądowych
ul. Westerplatte 9
PL 31-033 Kraków
e-mail: tjaskiewicz@ies.krakow.pl

EKSPERTYZA PSYCHOLOGICZNA DOTYCZĄCA WYJAŚNIEŃ A PRAWA PODEJRZANYCH I OSKARŻONYCH

1. Wprowadzenie

Wyjaśnienia podejrzanych i oskarżonych składane w toku postępowania przygotowawczego i sądowego mają istotne znaczenie zarówno dla właściwego prowadzenia sprawy, jak i jej ostatecznego rozwiązania. Wynika to m.in. ze szczególnego charakteru wyjaśnień, na co zwracają uwagę teoretycy prawa karnego. Z jednej strony są one środkiem obrony, a więc zawierają argumenty podważające tezę oskarżenia, z drugiej zaś środkiem dowodowym [8, 13, 16]. Wprawdzie obowiązujące przepisy nie przyznają wyjaśnieniom żadnej szczególnej mocy, w praktyce jednak uważa się, że to oskarżony jest osobą, która najlepiej wie, czy popełniła przestępstwo i dzięki jego wyjaśnieniom można najszybciej ustalić wszystkie istotne okoliczności sprawy. Najczęściej od początku postępowania dąży się też do uzyskania przyznania się przez podejrzanego czy oskarżonego do popełnienia czynu. Jakkolwiek nie poparte innymi dowodami samo przyznanie się nie może być podstawą skazania, to kiedy jednak nie budzi wątpliwości w świetle innych dowodów, może prowadzić do radykalnego skrócenia postępowania [5, 16]. W początkowym etapie postępowania, wobec niekompletności dowodów, wyjaśnienia podejrzanych mogą wpływać na właściwe ukierunkowanie śledztwa, a w konsekwencji na sformułowanie aktu oskarżenia. Stanowią też jedno z istotnych źródeł informacji o stanie psychicznym osoby podejranej zarówno w chwili dokonania czynu, jak też w chwili prowadzenia postępowania, są więc ważną przesłanką do wniosku zarówno o poczytalności podejrzanego, jak i zdolności do uczestniczenia w procesie [7].

W postępowaniu sądowym wyjaśnienia mogą mieć decydujące znaczenie dla ostatecznego rozstrzygnięcia sprawy. Dlatego też organy procesowe są najczęściej żywo zainteresowane nawiązaniem efektywnej współpracy z podejrzanym czy oskarżonym, ułatwiającej uzyskanie od nich szczerych, wyczerpujących wyjaśnień i w szczególności trudnych przypadkach oczekują od psychologów sądowych wskazówek co do sposobu takiego efektywnego przesłuchania. Także w sytuacjach nieoczekiwanej zmiany wyjaśnień czy też uporczywego podtrzymywania wersji niezgodnych z innymi, zebranymi w sprawie dowodami, prokuratorzy i sędziowie coraz częściej zasięgają opinii biegłych psychologów celem ustalenia czynników i mechanizmów psychologicznych leżących u podstaw ich składania. Zarówno psycholog udzielający porad co do sposobu przesłuchania konkretnej osoby, jak biegły wydający opinię dotyczącą wyjaśnień, może jednak stanąć wobec dylematu, czy w określonych sytuacjach nie

narusza prawa oskarżonego do obrony bądź jego innych, zagwarantowanych przepisami, praw. Ponadto nasuwa się pytanie, czy jego działania są zgodne z kodeksem etycznym zawodu psychologa. Odpowiedź na te pytania wymaga rozważenia kilku podstawowych problemów. Pierwszy z nich to analiza konkretnych, występujących w praktyce, sytuacji zasięgania pomocy psychologów w zakresie uzyskiwania i oceny wyjaśnień. Kolejne to cel ekspertyzy, jej przedmiot i zakres oraz warunki i obszar badania psychologicznego, które pozwolą biegłemu odpowiedzieć na pytania organu zasięgającego opinii.

2. Podstawowe sytuacje zasięgania przez organy procesowe pomocy psychologicznej w zakresie uzyskiwania i oceny wyjaśnień

2.1. Rola psychologa w uzyskiwaniu wyjaśnień

Jednym z głównych celów przesłuchania podejrzanego lub oskarżonego jest uzyskanie jak największej liczby informacji o popełnionym przestępstwie. Do realizacji tego celu stosuje się różne techniki i strategie opisywane przede wszystkim w literaturze kryminalistycznej. Wraz z rozwojem psychologii sądowej, a zwłaszcza wyodrębnienia w jej ramach psychologii śledczej, istotnie zwiększył się udział psychologów w rozwiązywaniu problemów związanych z efektywnością przesłuchania czy wykrywaniem kłamstwa zarówno świadków, jak i osób podejrzanych i oskarżonych [2, 9, 10, 15].

W literaturze psychologicznej poświęconej stosowanemu przez policję taktykom i technikom przesłuchania podejrzanych stwierdza się, że większość z nich wychodzi z założenia, iż podejrzany jest winny i nie będzie skłonny do współpracy, a zatem zadaniem przesłuchującego jest nakłonić go do złożenia wyjaśnień i w konsekwencji przyznania się do winy. Tylko w nielicznych przypadkach zakłada się, że podejrzany nie jest winny, a przesłuchanie ma mu jedynie umożliwić stosowne wypowiedzenie się poprzez stworzenie ku temu odpowiednich warunków [1, 15]. Uważa się, że skuteczność technik stosowanych w celu nakłonienia osób przesłuchiowanych do mówienia (np. kontrowersyjnej techniki „dzień w dzień” Inbau i współpracowników [15]) można wyjaśnić przy pomocy teorii psychospołecznych dotyczących zmiany postaw, w tym konkretnym przypadku – postawy wobec przyznania się do winy. Inaczej mówiąc, techniki te koncentrują się na podkreśleniu pozytywnych skutków przyznania się i negatywnych w przypadku, gdy przesłuchiwana osoba do winy się nie przyznaje. Wśród

zarzutów stawianych tym technikom podkreśla się stosowanie niedozwolonych, nieetycznych metod, jak zastraszenie, presja, podstęp, wprowadzanie w błąd; zwraca się też uwagę na niebezpieczeństwo fałszywego oskarżenia przez osoby mniej odporne psychicznie. Druga grupa technik, opisywanych w literaturze przedmiotu jako umożliwiające podejrzanemu wypowiedzenie się, jest skoncentrowana na stworzeniu ku temu odpowiednich warunków. Jak podkreśla autor jednej z nich, Baldwin (cyt. za [15]), kładzie się przede wszystkim nacisk na przygotowanie tej czynności, zaplanowanie jej, budowanie dobrego kontaktu z przesłuchiwanym, a także wykorzystanie umiejętności społecznych osoby przesłuchującej. Warto zaznaczyć, że podobne zasady leżą u podstaw tzw. przesłuchania poznawczego, które opracowane w latach 80. dwudziestego wieku wniosło znaczący wkład w rozwój psychologii zeznań [6]. Należy podkreślić, że techniki te są przewidziane do stosowania wyłącznie wobec osób nastawionych na współpracę. Biorąc przy tym pod uwagę, że ich założenia teoretyczne (zwłaszcza przesłuchania poznawczego) są skoncentrowane przede wszystkim na umiejętnym kierowaniu przeszukiwaniem pamięci osoby przesłuchiwanej i stworzeniu warunków ułatwiających możliwość jej wypowiedzenia się, trudno uznać, aby naruszały one swobodę wypowiedzi w rozumieniu art. 171 k.p.k.

Jaką zatem rolę może i powinien pełnić psycholog powołany przez organ procesowy w charakterze biegłego do udziału w przesłuchaniu podejrzanego czy oskarżonego? Zdarza się, że organ procesowy oczekuje od biegłego udzielenia praktycznych wskazówek, w jaki sposób przesłuchać konkretną osobę o określonych właściwościach psychicznych, aby udzieliła ona oczekiwanych informacji. Innymi słowy, jak nakłonić ją do składania wyjaśnień lub udzielenia pełnych informacji co do swojego udziału w zdarzeniu. Odpowiedź co do możliwości tak ukierunkowanego udziału biegłego, który następnie ma opracować opinię dotyczącą złożonych wyjaśnień, jest jednoznacznie negatywna. Wykorzystanie wiedzy psychologicznej dla uzyskania wspomnianych efektów przesłuchania byłoby w tym przypadku zarówno rażącym naruszeniem praw oskarżonego czy podejrzanego przewidzianych w art. 175 § 1 k.p.k. (w stosunku do podejrzanego w art. 300 k.p.k.), jak też obowiązującej biegłego zasady niewystępowania w podwójnej roli – niezależnego biegłego i zaangażowanego konsultanta. Jakkolwiek jednym z podstawowych zadań psychologii śledczej jest wykorzystywanie wiedzy psychologicznej dla celów opracowywania skutecznych strategii śledczych, to należy wyraźnie oddzielić ewentualną funkcję doradczą psychologa (np. psychologa policyjnego) od zadań biegłego. Nie znaczy to jednak, że biegły uczestniczący w przesłuchaniu nie ma do wykonania innych zadań. Pierwsze z nich, nasuwające się w świetle obowiązujących przepisów, w szczególności art. 202 § 1, 2 i 4 k.p.k.,

to bezpośrednia obserwacja zachowania i wypowiedzi osoby przesłuchiwanej w toku tej czynności. Może ona dostarczyć biegłemu cennych informacji niezbędnych przede wszystkim do wypowiedzenia się, czy przesłuchiwana osoba jest w stanie właściwie rozumieć znaczenie i konsekwencje swojego udziału w czynnościach procesowych oraz składać sensowne oświadczenia. Innymi słowy – czy osoba ta może świadomie uczestniczyć w tych czynnościach. Przepisy dopuszczają bowiem udział psychologa w opracowywaniu opinii dotyczącej oceny stanu psychicznego podejrzanego czy oskarżonego w toku postępowania karnego. Należy przy tym podkreślić, iż jak podnosi się w judykaturze, nie każda choroba psychiczna uniemożliwia udział w postępowaniu, a więc od biegłych oczekuje się jednoznacznej wypowiedzi, czy konkretna osoba może w określonych warunkach świadomie uczestniczyć w postępowaniu przed sądem (orzecznictwo SN, cyt. za [8], s. 419). W istocie oznacza to, iż poza rozpoznaniem choroby, co niewątpliwie leży w gestii psychiatrów, ostateczna decyzja zależy w gruncie rzeczy od oceny sprawności poznawczej, funkcjonowania emocjonalnego i społecznego, w tym również przejściowych (sytuacyjnych) stanów dekompensacji psychicznej tej osoby, do czego bezsprzecznie uprawniony jest psycholog. Aktywność biegłego psychologa w przesłuchaniach podejrzanego i oskarżonego powinna zatem przede wszystkim koncentrować się na weryfikacji tych sprawności, a ponadto na ewentualnym zastosowaniu technik umożliwiających uzyskanie swobodnych i szczegółowych wypowiedzi dotyczących zdarzenia. Jednocześnie osobisty udział psychologa w przesłuchaniu daje też możliwość bezpośredniej obserwacji taktyki stosowanej przez przesłuchującego oraz zachowań osoby przesłuchiwanej, np. reakcji emocjonalnych. Informacje te mogą być bardzo przydatne do opracowania opinii dotyczącej psychologicznych uwarunkowań składania wyjaśnień. Należy również podkreślić, że w sytuacji, w której obecny przy przesłuchaniu psycholog nabiera wątpliwości co do stanu psychicznego osoby podejrzanego w chwili dokonania czynu lub w trakcie prowadzonego postępowania, to winien on bezzwłocznie poinformować o tym organ procesowy celem umożliwienia podejrzanemu skorzystania z przysługujących mu w związku z tym praw.

2.2. Rola psychologa w ustalaniu czynników istotnych dla oceny wyjaśnień

W sytuacji, w której zdolność podejrzanego czy oskarżonego do uczestniczenia w czynnościach procesowych nie nasuwa wątpliwości, a osoby te, stosownie pouczone i świadome przysługujących im w tym zakresie praw, decydują się na złożenie wyjaśnień, to w przypadku trudności uzasadnione jest zasięgnięcie opinii psychologicznej zmierzającej do ustalenia czynników, które

mogą wpływać na treść wyjaśnień oraz do ich psychologicznej interpretacji.

Wyjaśnienia, które najczęściej budzą wątpliwości organów procesowych i nasuwają trudności w ocenie, można ująć w dwie podstawowe kategorie. Do pierwszej należą wyjaśnienia zmienne, przy czym możliwe są przynajmniej dwa podstawowe warianty.

1. Zmiany dotyczą całości wyjaśnień, a podejrzany lub oskarżony przedstawia dwie lub więcej zasadniczo różne wersje zdarzenia. O ile przynajmniej jedna z tych wersji obejmuje znaczący udział podejrzanego w zajściu, które jest przedmiotem sprawy, to radykalna zmiana kolejnych wyjaśnień jest najczęściej uzasadniana faktem, iż poprzednie były składane pod presją. Jeśli organ procesowy zasięga w tych przypadkach opinii psychologicznej, to biegły pytany jest najczęściej o to, czy w wyjaśnieniach tych występują cechy, które mogą wskazywać na wywierany nacisk, ewentualnie jakie inne czynniki mogły zadecydować o zmianie stanowiska. Trudno uznać, aby ewentualna odpowiedź biegłego na to pytanie naruszała w czymkolwiek prawa oskarżonego.
2. Zmiany dotyczą istotnych fragmentów wyjaśnień, przy czym trudno je uzasadnić logicznie. Tego typu zmiany mogą nasuwać wątpliwości co do stanu psychicznego osoby składającej wyjaśnienia, a w szczególności jej poziomu rozwoju poznawczego, ale także wypływać z motywów czysto osobistych bądź z prawidłowości procesów spostrzegania i pamięci. Opinia psychologiczna powinna zmierzać do ustalenia podłoża dokonywanych zmian. Także w tym przypadku trudno dopatrzeć się naruszania praw oskarżonego, niezależnie od tego, czy biegły wypowie się, iż zmiany te związane są z obniżonym poziomem rozwoju poznawczego, prawidłowościami procesów spostrzegania i pamięci czy też wskaże motywy racjonalne, wynikające z określonej sytuacji życiowej podejrzanego czy oskarżonego.

Do drugiej kategorii należą wyjaśnienia stałe, które charakteryzuje zasadnicza niezgodność z zebranymi w sprawie dowodami. Występują one w dwóch podstawowych formach:

- pomimo zebranych dowodów podejrzany lub oskarżony przedstawia wersję wydarzeń nie uwzględniającą jego udziału w dokonaniu przestępstwa;
- podejrzany lub oskarżony dokonuje samooskarżenia, mimo że w świetle zebranych dowodów popełnienie przez niego przestępstwa jest wątpliwe lub nieprawdopodobne.

Psychologiczne uwarunkowania każdej z tych form wyjaśnień są oczywiście odmienne. Zaprzeczanie sprawstwa wynika najczęściej z postawy obronnej podejrzanego czy oskarżonego, choć możliwe są też inne, bardziej złożone psychologicznie przyczyny (np. zaburzenia procesów pamięci związane z występowaniem mechaniz-

mów obronnych osobowości, takich jak wypieranie czy racjonalizacja). Obowiązujące przepisy, a w szczególności prawo do obrony, gwarantują brak konsekwencji prawnych w przypadku złożenia nieprawdziwych wyjaśnień. Wynika to z art. 233 § k.k., w którym mowa tylko o przestępstwie fałszywych zeznań (por. też [3, 16]). Jeśli więc w opinii psychologicznej znajdzie się stwierdzenie, iż treść wyjaśnień, niezgodna z innymi dowodami, wynika z postawy obronnej czy z innych właściwości procesów psychicznych oskarżonego, to dla zlecającego opinię organu procesowego stanowi to wyłącznie przesłankę do ich ostatecznej oceny. Trudno więc uznać, aby opinia naruszała prawa oskarżonego.

Bardziej skomplikowany, zarówno z punktu widzenia uwarunkowań psychologicznych, jak i implikacji prawnych, jest problem fałszywych samooskarżeń, który zresztą obok oceny kompetencji do uczestniczenia w procesie jest przedmiotem szczególnego zainteresowania psychologii sądowej na świecie. W publikacjach z zakresu psychologii sądowej na ten temat wymienia się trzy psychologicznie odmienne typy fałszywego przyznania się: dobrowolne, wymuszone uległe i wymuszone zinternalizowane przyznania się do popełnienia przestępstwa (por. [9, 15] i cytowana tam literatura). U podstaw każdego z nich leżą inne, zróżnicowane psychologicznie motywy. Jak wynika z literatury przedmiotu, najczęstsze powody dobrowolnego, fałszywego przyznania się to patologiczna potrzeba sławy i podniesienia samooceny, dążenie do złagodzenia odczuwanego poczucia winy u osób depresyjnych, niezdolność odróżniania faktów od fantazji, choroba psychiczna (najczęściej schizofrenia), chęć ochrony prawdziwego sprawcy, brak wiary w możliwość udowodnienia swojej niewinności i chęć uzyskania łagodniejszego wyroku oraz chęć ukrycia innych faktów. Wymuszone fałszywe przyznania się są wynikiem nacisków stosowanych podczas przesłuchania i najczęściej mają na celu uniknięcie dalszych, stresujących przeżyć z tym związanych. Wymuszone zinternalizowane fałszywe przyznania się występują w sytuacjach, kiedy w trakcie przesłuchań konkretna osoba o określonych właściwościach psychicznych zaczyna wierzyć, że popełniła przestępstwo, które jej się zarzuca, mimo że w istocie nie pamięta, aby go dokonała [9, 15].

Zadaniem biegłego w tych przypadkach jest ustalenie ewentualnego wpływu czynników zewnętrznych i osobowościowych na treść złożonych wyjaśnień. Inaczej ujmując, biegły winien więc ustalić motywy dokonanego fałszywego samooskarżenia. Należy stwierdzić, że niezależnie od ich charakteru, opinia taka nie tylko w niczym nie narusza praw oskarżonego, ale może wydatnie przyczynić się do korzystnego dla niego rozstrzygnięcia sprawy.

3. Przedmiot i zakres ekspertyzy

W literaturze prawniczej dotyczącej problematyki do wodu z opinii biegłych można znaleźć dwa sposoby definiowania przedmiotu ekspertyzy. Jeden z nich ujmuje przedmiot ekspertyzy wąsko, definiując go jako „sam obiekt poddawany badaniom przez biegłego w ramach ekspertyzy, na podstawie którego możliwe jest dokonanie stwierdzenia okoliczności wymagających wiadomości specjalnych”. Drugie, szerokie ujęcie przedmiotu ekspertyzy definiuje go jako „zagadnienie dotyczące okoliczności o istotnym znaczeniu dla rozstrzygnięcia sprawy wymagające do ich wyjaśnienia wiadomości specjalnych”. Przez zakres ekspertyzy rozumie się najczęściej „oznaczenie granic badawczych, jakie organ procesowy wyznacza biegłemu w ramach przedmiotu ekspertyzy” bądź też „określenie sfery badań” [14, s. 64].

Jak wynika z powyższych rozważań, we wszystkich wymienionych wyżej przypadkach przedmiotem ekspertyzy psychologicznej są składane przez podejrzanego i oskarżonego wyjaśnienia, a jej zakres sprowadza się w istocie do ustalenia procesów motywacyjnych leżących u podstaw ich składania. Pod uwagę bierze się więc zarówno czynniki zewnętrzne, sytuacyjne, w tym działania określonych osób (np. charakter wywieranej presji, powiązania interpersonalne czy określona sytuacja życiowa podejrzanego lub oskarżonego), jak i wewnętrzne, osobowościowe (np. dominujące potrzeby psychiczne, odporność na stres, sposoby radzenia sobie w sytuacjach trudnych, poziom internalizacji obowiązujących norm społecznych, hierarchia wartości itd.). Jeśli biegły dysponuje wystarczającym materiałem, to będzie mógł się wypowiedzieć o uwarunkowaniach psychologicznych, a ściślej, o konkretnych motywach składania określonych wyjaśnień (np. presja zewnętrzna, postawa obronna, lęk przed współsprawcami, ochrona bliskiej osoby, potrzeba znaczenia i rozgłosu itp.).

Czy taki przedmiot i zakres opinii może naruszać podstawowe prawa podejrzanych i oskarżonych? Odpowiedź jest zdecydowanie negatywna. Biegły musi jednak być w pełni świadomy zarówno podstawowych praw oskarżonego regulowanych obowiązującymi przepisami, jak i swoich w tym zakresie kompetencji. Szczególnie istotna jest tu zasada prawa oskarżonego do obrony. Kluczowe znaczenie ma przepis art. 74 § 1 k.p.k., zgodnie z którym oskarżony nie ma obowiązku dowodzenia swojej niewinności ani dostarczania dowodów na swoją niekorzyść, a także art. 175 § 1 k.p.k., w świetle którego może zarówno składać wyjaśnienia, jak i odmówić ich składania bądź odpowiedzi na poszczególne pytania. Z kolei z przepisów określających prawa i obowiązki biegłego oraz judykatury jasno wynika, iż w opiniach „nie powinny znajdować się sformułowania dotyczące winy oskarżonego ani oceny prawnej jego czynu, ponieważ uprawnienia w tym zakresie są wyłączną domeną

sądu” [5]. Opinia biegłego przedstawiająca psychologiczne uwarunkowania treści składanych wyjaśnień jest tylko dowodem, który, jak inne, podlega ocenie organu procesowego i pozwala ewentualnie na dokonanie ich bardziej uzasadnionej, w oparciu o wiedzę specjalistyczną, oceny.

4. Dopuszczalny zakres ekspertyzy w przypadku odmowy podejrzanego lub oskarżonego do aktywnego udziału w badaniach psychologicznych

Z powyższych rozważań wynika, że ekspertyza psychologiczna dotycząca wyjaśnień może odpowiedzieć na pytania sformułowane w niżej podany sposób: jaki wpływ na treść złożonych przez podejrzanego/oskarżonego wyjaśnień mogły mieć stwierdzone w badaniach psychologicznych jego właściwości psychiczne i/lub okoliczności ich składania? lub: jakie motywy leżą u podstaw dokonanego przez podejrzanego/oskarżonego samooskarżenia (ew. zmiany wyjaśnień?) lub: jakie mechanizmy psychologiczne mogły wpłynąć na zmianę treści wyjaśnień podejrzanego/oskarżonego?

Dla przeprowadzania ekspertyzy w opisanym wyżej zakresie niezbędne jest wykonanie przez biegłego określonych czynności, które pozwolą na uzyskanie informacji stanowiących podstawę odpowiedzi na pytanie organu zlecającego. Należą do nich:

- zapoznanie się z aktami sprawy (w celu uzyskania informacji dotyczących charakteru czynu, okoliczności jego ujawnienia, wyników ekspertyz kryminalistycznych oraz zapoznania się dokumentami dotyczącymi stanu zdrowia i historii życia badanego);
- badanie psychologiczne (głównie w celu ustalenia poziomu rozwoju intelektualnego, społecznego i emocjonalnego, a także cech osobowości, potrzeb psychicznych, ich hierarchii i stopnia zaspokojenia);
- ewentualny udział w przesłuchaniu (w celu dokonania obserwacji taktyki stosowanej przez przesłuchującego oraz reakcji werbalnych i niewerbalnych przesłuchiwanego);
- analiza złożonych w toku postępowania wyjaśnień.

Wprawdzie obowiązujące przepisy nakładają na podejrzanego i oskarżonego obowiązek poddania się badaniom psychologicznym (art. 74 § 2 pkt. 2 k.p.k.), ale mogą oni jednak, korzystając z przysługujących im praw, zarówno całkowicie odmówić czynnego w nich udziału, jak również odpowiedzi na określone pytania lub wykonania niektórych testów. Całkowita odmowa uniemożliwia przeprowadzenie zarówno wywiadu psychologicznego, jak też zastosowanie innych metod pozwalających na diagnozę osobowości niezbędną do wypowiedzenia się o procesach motywacyjnych. Biegły dysponuje jednak materiałem zebrany w sprawie, w tym często in-

formacjami dotyczącymi sytuacji życiowej, funkcjonowania społecznego, w tym także zachowań podejrzanego czy oskarżonego w określonych sytuacjach. Może się zdarzyć, że wśród tych materiałów znajdują się także zeznania, które składał on jako świadek, a których treść jest całkowicie odmienna od treści jego wyjaśnień. Przepisy jednoznacznie formułują zakaz wykorzystywania w postępowaniu karnym relacji składanych wcześniej przez podejrzanego czy oskarżonego w charakterze świadka (art. 391 § 2 k.p.k.; por. też [11]). Jednak w przypadku opinii psychologicznej, skoncentrowanej na diagnozie osobowości, co zakłada analizę wszelkich dostępnych materiałów dotyczących dynamiki zachowań diagnozowanej osoby, trudno pominąć również tę informację, choćby w formie stwierdzenia zmiany stanowiska osoby badanej co do określonego wydarzenia. Jeżeli biegły uzna materiał znajdujący się w aktach sprawy za przydatny do wnioskowania o właściwościach psychicznych określonej osoby i ich wpływie na treść złożonych wyjaśnień, to może podjąć się opracowania zleconej ekspertyzy i wypowiedzieć się o ewentualnych motywach składania wyjaśnień o określonej treści. Stanowisko to wydaje się uzasadnione zwłaszcza w świetle podnoszonych przez teoretyków prawa karnego argumentów, iż uprawnienie zagwarantowane oskarżonemu w art. 175 § 1 k.k. ma charakter przywileju osobistego, z czego wynika, iż nie może ono służyć ochronie innych podmiotów przed odpowiedzialnością karną, a już na pewno szkodzić innym osobom (cyt. za [3]). Jeśli więc podejrzany czy oskarżony, świadomy swoich praw, decyduje się na odmowę aktywnego udziału w badaniach psychologicznych, to musi liczyć się z tym, iż biegły może wykorzystać do diagnozy materiały już znajdujące się w aktach sprawy (zwłaszcza jeśli znajdują się tam wyniki wcześniejszych badań psychologicznych czy psychiatrycznych). Obowiązkiem biegłego jest przy tym poinformowanie o tej ewentualności osoby odmawiającej zgody na aktywny udział w badaniach. W przypadku szczupłości materiału i braku wystarczających podstaw do wnioskowania o mechanizmach psychicznych, które mogły wpłynąć na treść złożonych wyjaśnień, biegły winien odmówić wykonania ekspertyzy, uzasadniając swoje stanowisko. Opinia psychologiczna dotycząca wyjaśnień może wydatnie pomóc organowi procesowemu w ich ocenie i w konsekwencji przyczynić się do właściwego rozstrzygnięcia sprawy, pod warunkiem jednak, iż będzie spełniać przewidziane przepisami wymogi formalne i merytoryczne.